

Pagsusuring-salin ng *Manifesto ng Partido Komunista* (2000)

RAMON GUILLERMO

Mapapahalagahan ang salin ni Zeus A. Salazar sa *Manifesto ng Partido Komunista* (2000) sa dalawang pangunahing dahilan: Unang una ay ang pangkasaysayang kabuluhan ng saling ito bilang pinakaunang nalimbag na salin ng *Manifesto* ni Marx at Engels mula sa orihinal na wikang Aleman patungo sa wikang Filipino.¹ Patuloy na may impluwensiya sa Pilipinas ang mga ideang taglay ng akdang ito sa mas makitid na larangang akademiko at sa mas malalawak na larangan ng pagkilos at pakikibaka ng mga kilusang manggagawa at magbubukid. Ikalawa'y mahalaga ang salin na ito bilang sanggunian at/o gabay sa pagsasagawa ng iba pang kahalintulad na pagsasalin ng pinakaimportanteng mga obra ni Marx at Engels mula wikang Aleman patungo sa wikang Filipino. Kaakibat ito ng lalong pagpapaunlad at pagpapatalas ng diskurso o talastasang Marxista sa loob ng wikang pambansa. Lahat nito'y makabuluhang ambag sa pagsulong ng Marxistang iskolarsip sa Pilipinas. Malaki ang maitutulong ng mga malalamang tala ni Salazar hinggil sa problema ng pagsasalin ng mga partikular na katagoryang Aleman tungo sa Filipino. Sa kauna-unahang pagkakataon ay nalapatan ng mga tala ang *Manifesto* na nakatuon sa pagpapaliwanag ng salimuot ng kasaysayang Europeo sa mga mambabasang Pilipino. Ayon nga kay Salazar (nasa Marx at Engels 2000, 244-245), “Ang kasalukuyang pagsasalin mula sa Aleman ng *Manifesto* ni Marx at Engels ay munting ambag lamang sa napakalawak at napakabigat na gawain ng pag-aangkin at pag-unawa ng sambayanan (bilang Bayan at mga bayang nagkakaisa't bumubuo nito) sa Marxismo.”

Ang unang mapapansin ng mambabasa ng salin ni Salazar ng *Manifesto* ay ang kakapalan nito kumpara sa orihinal na dokumento.² Kahit umaabot lamang sa rasonableng 112 pahina ang mismong teksto ng salin at ng orihinal kasama ang facsimile ng edisyong 1848 na may idinagdag na mga pangkasaysayang larawan sa magkaharapang-pahina, bumubuo naman ng karagdagang 36 na pahina ang mga talahulng mas maliliit ang letra na idinagdag sa salin. Dagdag pa rito ang sanaysay na kalakip na nagtatangkang ipaliwanag ang kabuluhan ng akdang ito sa kontekstong Pilipino na umaabot sa 128 na pahina. Nakabatay ang salin sa pinakaunang edisyon nina Marx at Engels ng taong 1848 na may 23 pahina lamang. Tinatayang may dalawang libong kopya na inilathala ang edisyong ito sa palimbagang Bildungs=Gesellschaft für Arbeiter von J.E. Burghard sa 46 Liverpool Street, Bishopsgate, London (Kuczynski 1995). Binigyang-pansin kamakailan ni Thomas Kuczynski (1995) na may humigit-kumulang na 895 na mali at pagkakaiba-iba ang unang edisyong ito kung kaya't nagsikap siyang magbuo ng isang bersyong naiwasto na “pangmagbabasa” (*Leseausgabe*) na nakabatay sa lahat ng opisyal na nilathalang edisyon ng *Manifesto*. Dahil eksklusibong nakabatay ang salin ni Salazar sa unang edisyon ay hindi na niya rito naisama ang mga talahulng idinagdag ni Engels sa edisyong Ingles ng 1888 na nakapaloob na rin sa lahat ng sumunod na edisyong Aleman.

Bago pumasok ang maikling sanaysay na ito sa pinakabuod ng usapin hinggil sa pagsalin ni Salazar nitong akdang binansagan ni Engels bilang “unübersetzbarste aller Dokumente” (pinakahindi-maisasalin sa lahat ng dokumento) at mismong ipinalagay na “heillos schwer” (labis na mahirap) na isalin (Sperl 2004, 178-179), maaari sigurong tumingin muna sa ilan sa mga pinaka-substansiyal na mungkahing pagwawasto sa salin ni Salazar upang maisantabi na ang mga ito sa simula pa lamang.

(1) May mga pagkakataon na lumilikha ng suliranin sa mambabasa ang ilang nakaligtaang isama sa salin. Ang pinakamatingkad na halimbawa nito ay ang sumusunod na pangungusap, “Ang presyo ng bilihin, samakatwid ng trabaho rin, ay katumbas ng halagang iginugol sa produksyon (*Produktionskosten*)” (Marx at Engels 2000, 25), na maihahambing sa orihinal na, “Der Preis einer Waare, also auch der Arbeit

ist aber gleich *ihren* Produktionskosten” (akin ang diin). Mapapansin na nawawala sa salin ang panghalip na “ihren” (kanya). Mas tapat sana itong maisasalin bilang, “Ang presyo ng bilihin, samakatwid ng trabaho rin, ay katumbas ng halagang iginugol sa produksyon *nito*” (akin ang diin). Hindi rin binigyang-pansin ni Salazar at hindi ipinaalam sa mambabasa ang importante at punong-puno ng implikasyong pagpapalit ni Engels sa katagang “Arbeit” (paggawa) sa orihinal na teksto ng *Manifesto* ng terminong “Arbeitskraft” (lakas-paggawa). Isa pang halimbawa ng omisyon ay ang pagsasalin sa “reaktionäre Sekten” (mga sektang reaksyunaryo) bilang “sekta” lamang (Marx at Engels 2000, 105).

(2) Sa ibang pagkakataon naman ay may naidaragdag na mga elemento na nagbibigay ng ibang kahulugan sa mga pangungusap. Isang halimbawa nito ang sumusunod, “Ang nakukuha ng pinasasahurang manggagawa sa pamamagitan ng kanyang paggawa (*Thätigkeit*) ay sapat lamang upang ang kanyang payak na buhay ay maipagpatuloy sa kanyang supling” (Marx at Engels 2000, 50). Maaari itong ikumpara sa orihinal, “Was also der Lohnarbeiter durch seine Thätigkeit sich aneignet, reicht bloß dazu hin, um sein nacktes Leben wieder zu erzeugen.” Maisasalin ang pariralang “sein nacktes Leben” bilang “ang kanyang hubad na buhay” samantalang ang “wieder zu erzeugen” ay mauunawaan bilang “muling i-reprodyus” ngunit sa pakahulugan lamang ng reproduksyon ng kanyang sariling “hubad” na buhay at hindi ng kanyang “supling.” Mas tapat ito sa gayong maisasalin bilang, “Ang nakukuha/natatanggap ng sahurang manggagawa sa pamamagitan ng kanyang paggawa ay sapat lamang upang maipagpatuloy ang *kanyang* sariling payak na buhay” (akin ang diin).

(3) May halimbawa rin ng ganap na pagbabago sa pakahulugan tulad ng makikita sa pangungusap na, “Walang anumang dapat iligtas ang mga proletaryo sa anumang kanila (*von dem Ihrigen*)...” (Marx at Engels 2000, 39). Tila mas mabuting isalin ang orihinal na, “Die Proletarier haben Nichts von dem Ihrigen zu sichern...” bilang “ang mga proletaryo ay walang anumang sa kanila na ililigtas...” Ang pagkakaroon ng bagay na *hindi dapat* nilang ligtasin ay malinaw na naiiba sa pagkakaroon ng walang anumang maililigtas. Mas nalalapit itong huli sa sikat na pangungusap na “Walang anumang mawawala sa mga proletaryo kundi ang kanilang mga tanikala.”

(4) Isang anakronismo sa salin ay ang paggamit ng Tagalog na “pamamanginoon” upang isalin ang “Herrschaft” kung kaya’t ang “herrschende Klasse” na mas karaniwang isinasalin sa mga kontemporaryong salin at akdang Marxista bilang “naghaharing uri” ay naging “namamanginoong uri” (Marx at Engels 2000, 21). Mapapansin dito ang pagkukulang ni Salazar bilang tagasalin sa hindi niya pagsasaalang-alang sa pagsasalin, pagsusulat, at paglalahathala ng buhay na tradisyong Marxista sa Pilipinas. Nagbago na ang kahulugan ng “pamamanginoon” mula noong ika-19 na dantaon nang ginamit ito ni Emilio Jacinto (1875-1899) sa kahawig na pakahulugan ni Salazar sa kanyang sanaysay na “Liwanag at Dilim.” Ngayon ay baligtad na ang kahulugan nito at tumutukoy sa pagpapailalim o paglalagay sa sarili sa ilalim ng kapangyarihan ng isang “panginoon” (Panganiban 1972).

Gayumpaman, itong ilang mungkahing rebisyon at pagwawasto ay hindi maituturing na labis na importante kaharap ng pangkabuuang kahulugan at kabuluhan ng proyekto ni Salazar sa pagsasalin ng *Manifesto*. Binibigyang-pansin dito ang partikular na anyo ng salin ni Salazar bilang “anotadong pagsasalin” dulot ng problema ng pagtukoy sa wastong kaugnayan ng maituturing na “salin mismo” sa makapal na komentaryo rito ng tagasalin. Sa katunayan, may mga teorista ng pagsasalin na tumututol sa pagsasama ng mga talababa, talahuli, o iba pang dagdag na teksto ng isang salin. Ayon nga kay Peter Newmark, “dapat tumitindig sa sarili ang teksto” (Koller 2001, 271) at hindi ito dapat dagdagan ng anumang karagdaganng paliwanag ng tagasalin. Salungat dito, ipinalagay ni Werner Koller na bahagi mismo ng gawain ng tagasalin ang pagdaragdagan ng komentaryo at paliwanag:

Ipagpalagay na tayo’y magsisimula sa isang pang-araw-araw at makatotohanang pag-unawa sa gawain ng tagasalin, na ang sinabi sa isang wika ay dapat masabi sa mga mambabasa sa ibang wika, madalas mangyaring matutugunan lamang ang tungkuling ito sa pamamagitan ng paggamit ng pagpapaliwanag bilang bahagi ng metodo ng pagsasalin. Sa pamamagitan nito, maaaring maging posible ang pagsasalin kung saan may kakulangan sa magkakatumas na termino, o hindi ganap ang pagkakatumas ng mga ito na sa simula’y hindi talaga o hindi kasiya-siyang maisasalin.³ (Koller 2001, 267)

Sang-ayon sa balanseng posisyon ni Koller, maituturing ang mga talahuli at nakalakip na mahabang komentaryo ni Salazar bilang integral na bahagi ng karanasan ng pagbabasa ng isinaling teksto mismo at hindi bilang mga maisasantabi at hindi mahahalagang dagdag lamang. Mahihinuha mula sa mga komentaryo ni Salazar hinggil sa ilang partikular na salita/konsepto sa *Manifesto* sa kanyang mga talahuli at sa mahabang sanaysay na kalakip nito ang pagtingin niya sa usapin ng pagsasalin ng partikular na tekstong ito at hinggil sa pagsasalin sa pangkabuuan. Ang panibagong pagbibigay-kahulugan niya sa mga terminong “burgis” at “proletariat” ay maaaring magsilbi rito bilang mga panimulang halimbawa. Kaugnay ng usaping ito ang pagpuna niya kina Marx at Engels sa kanilang diumano’y pagtutumbas ng “Zivilisation” (sibilisasyon) sa “kulturang burges” at pagkaraan, sa implisitong paggamit sa dalawang konseptong ito bilang katumbas ng “kulturang Europeo” sa pangkalahatan. Bilang halimbawa, narito ang isang sipi mula kina Marx at Engels (salin ni Salazar):

Sa pamamagitan ng matuling pagbuti ng lahat ng kasangkapan sa produksyon, ng walang tigil na napapagaang pag-uugnayan, tinatangay ng burgesya ang lahat, pati na ang mga barbarong nasyon, tungo sa sibilisasyon... Pinipilit ng burgesya ang lahat ng nasyon na angkinin ang kanyang sariling kaparaanan ng produksyon (*Produktionsweise*), kung hindi nila nais gumuho; pinipilit sila ng burgesya na kusang loob na ipasok sa sarili ang tinatawag na sibilisasyon --- ibig sabihin, maging burgis din. Sa isang salita, nalilikha ng burgesya ang isang daigdig na naaayon sa sarili niyang larawan. (Marx at Engels 2000, 17)

Pinuna ito ni Salazar:

Sa lubos na pagkatuon ng kaisipan sa “Burgis” at sa ekonomiyang pandaigdig na lubusang ipinapalagay na “nilikha” nito, nakaligtaan nina Marx at Engels ang pagkakaiba-iba ng mga sibilisasyon, kabihasan, kultura at kalinangan sa daigdig. Bunga nito, ang “sibilisasyon” at “kultura” ay Burgis at hindi Europeo at Ingles o Pranses. Kung gayon, hindi kataka-taka na mga “barbaro” ang Intsik at ang mga “Burgis” (i.e., Europeo) ay “sibilisado.” (Tgn. Marx at Engels 2000, 119-120 n. 23)

Sanhi ng “lubos na pagkatuon” ng kanilang isipan sa pandaigdigang ekonomiya, nakaligtaan daw bigyang-pansin nina Marx at Engels ang pinagmulang kultura sa Europa ng mga burgesya. Sa pagkaunawa ni Salazar, may mahigpit na pagkakaugnay, kung hindi man ganap na pagkakatumbas, sa isa’t isa ang mga terminong “burges,” “Europeo,” at “sibilisado” (ayon sa paghahanay mismo ni Salazar). Iginiiit niya na ang serye ng mga konseptong ito ang nagbibigay kina Marx at Engels ng pagkakataong maihanay ang lahat ng mga di-Europeong kultura sa ilalim ng kategoryang “barbariko” o “mala-sibilisado” depende sa antas ng kanilang “pagka-urong” mula sa punto de bistang Europeo. Marami na ring manunulat ang tumutol sa Eurosentriko at mapagmataas na paggamit ng mga salitang tulad ng “sibilisasyon” sa *Manifesto* (at gayundin sa pagsulpot ng mga katagang ito sa akdang *The Origin of the Family* ni Engels) (Harvey 2001, 376). Gayumpaman, hindi gaanong tumpak ang kritisismong ito. Magkaiba ang pakahulugan ng “Kultur” at “Zivilisation” sa wikang Aleman at sanhi nito’y ipinagsasalungat pa nga minsan ang mga ito sa isa’t isa.⁴ May ebidensiyang nagpapakita, laluna sa kanilang mga sulatin hinggil sa India, na ginamit nina Marx at Engels ang “Zivilisation” sa karaniwang pakahulugan nito sa wikang Aleman bilang pantukoy lamang sa antas ng “teknolohikal” na pag-unlad o “progreso.” (Halimbawa’y maituturing ang MP3 player bilang “mas sibilisado” kaysa isang teyp-rekorder. Ang mga gumagamit ng huli ay maituturing sa gayon bilang mga “barbaro”!) Ito ang dahilan kung bakit isinalin sa Aleman ang pamagat ng kilalang librong *Clash of Civilizations* (1996) ni Samuel Huntington bilang *Kampf der Kulturen*, taliwas sa kahilingan ng mismong may-akda, dahil ibang-iba na ang pakahulugan ng *Kampf der Zivilisationen*.⁵ Hindi sa gayon masasang-ayunan ang paratang ni Salazar na patunay lamang ang paggamit ng terminong ito sa *Manifesto* na tagapagtaguyod na sina Marx at Engels ng karaniwang idea ng kultural na superyoridad ng Europa. Marahil ay may ganitong aspekto nga ang ilan sa kanilang mga naisulat pero hindi ito mapapatunayan sa paggamit lamang nila ng “Zivilisation” sa *Manifesto*. Sa katunaya’y kumplikadong usapin din ang nosyon ng “teknolohikal na pag-unlad” (Markus 1986) ngunit totoong naiiba ang kahulugan nito sa itinutukoy na kahulugan ng salitang “civilization” sa mga wikang Ingles at Pranses. Makikita rin sa mga sinulat na pag-aaral ni Marx hinggil sa mga pre-kapitalistang pormasyong pang-ekonomiya at ng masiglang pagtanggap ni Engels sa mga sulating antropolohikal ni Lewis Henry Morgan na hindi tumpak

ang paratang ni Salazar na mas kakaunti ang nalalaman nina Marx at Engels kaysa sa karamihan ng mga Europeo hinggil sa mga sibilisasyon at kasaysayan ng ibang mga bansa. Kahit hindi sila nagkaroon ng direktang karanasan sa mga usaping ito (na nagawa ng kanilang mga kababayan tulad ni Georg Forster (1754-1794) at Alexander von Humboldt (1769-1859)), masasabing meron silang higit sa pangkaraniwang antas ng kaalaman at interes hinggil sa mga “di-Europeong” kultura.

Gayumpama’y ang pangunahing punto talaga ni Salazar ay ang kanyang pananaw na ang terminong “burgis” ay produkto talaga ng “kultura at sibilisasyong Europeo” sa kabala ng pagmimistula nito bilang isang purong konseptong pang-ekonomiya. (Mas angkop marahil sa gayon na isulat ito bilang “pagka-kulturang burgis” kaysa sa simpleng “burgis” lamang.) Ayon kay Salazar, ang Europeong “pagka-kulturang burgis” na ito ang naglatag ng mga kondisyong kinakailangan sa loob ng kontekstong Europeo para sa paglitaw ng matatawag din ditong “pagka-kulturang proletariat” (Tgn. Marx at Engels 2000, 139 n. 63). Nilikha sa gayon ng “kultura at sibilisasyong Europeo” hindi lamang ang “pagka-kulturang burgis” kundi pati ang kasalungat nitong “pagka-kulturang proletariat.” Ang mga uring ito at ang diumanong “kontradiksyong diyalektikal” sa pagitan nila ay itinuturing ni Salazar bilang mga natatanging produkto ng pag-unlad ng “kultura at sibilisasyong Europeo” na sa gayo’y walang masasabing anumang kabuluhan sa labas nito. Ani Salazar, “ang tunggaliang ito ay nasa loob ng sibilisasyong Europeo” (Tgn. Marx at Engels 2000, 120 n. 24). Sa madaling salita, maaari lamang magkaroon ng unibersal na kabuluhan ang mga entidad na ito kung magiging unibersal din ang kultura at sibilisasyong Europeo at maging “Protestante” (Weber), “Hudyo” (Sombart), o maging anupaman, basta’t “Hudeo-Kristiyano” ang buong daigdig (Weber 2001; Sombart 1997). Alinsunod ng mga pahayag na ito, ang “replikasyon” ng “pagkakulturang-burgis” na ito at ng kaakibat na “pagkakulturang-proletariat” sa iba’t ibang bahagi ng daigdig, sa dating “barbarikong” di-Kanluraning daigdig ay mangangahulugan lamang ng kanilang malalimang pagsasa-Europa at kaalinsabay na pagkamit ng “sibilisasyon.” Karapat-dapat lamang ito dahil ipinapalagay ngang mga uring mas sulong ang “burgesya” at “proletariat” sa kasaysayan ng daigdig. Ipinapalagay ni Salazar na, “implisito sa *Manifesto* na kapwa ang burgesya at proletariat ay nakaugat/nakapaloob/nagmula sa kultura,

sibilisasyon at historya ng Europa o ng kabuuang ‘Kanluran’ bago sila mareplika sa iba’t ibang bahagi ng ‘barbarong’ daigdig” (Marx at Engels 2000, 151). Nais niyang maipakita sa ganitong paraan na ang buong sistemang konseptwal na binuo nina Marx at Engels ay isang kumplikadong rasyonalisasyon lamang ng “dakilang misyon” o *mission civilisatrice* ng Europa na gawing “sibilisado” ang mga dating “barbaro.” Sa pamamagitan ng ganitong uri ng pangangatwiran, mabubuo ni Salazar ang kanyang kongklusyon na humahantong ang paglalapat ng etiketang “proletariat” sa mga manggagawang Pilipino sa pangkabuuang teoretikal at praktikal na negasyon ng masalimuot na panloob na dinamismong pangkultura ng kontekstong kanilang kinapapalooban. Dagdag pa’y pagkaraan matapalan ang realidad ng mga manggagawang Pilipino ng etiketang palso tulad ng “uring proletariat,” simbolikal silang masasangkot sa Eurosentrikong naratibong sumasaklaw sa lahat-lahat at sa gayo’y magiging mga pasibong kasangkapan o biktima lamang ng walang pakundangan at di-mapigilan nitong proyektong unibersal. Mali ang pagpapaloob ng mga manggagawang Pilipino (ang mga “sigarera” at “manlulubid” ni Salazar) sa mga unibersal na konseptong makauring ito na sumasaklaw rin sa Europeong “pagka-kulturang proletariat.” Sa halip nito’y nararapat silang intindihin sa loob ng kanilang pinagmulang kontekstong pangkultura. Ang “purong ugnayang salapi” (*reines Geldverhältnis*) na nakabukod sa kultura at sa buong nakapaligid na panlipunang buhay at pag-uugali tulad ng inilalarawan sa *Manifesto* ay nagiging isang di-mawaring konsepto o balintunang kathang-isip. Ani Salazar:

Bilang “epektro”/bunga ng paglaganap ng Burgesya at ng mga taglay nitong sibilisasyong Europeo, hindi esensyal sa mga “manlulubid” at “sigarera” ang kanilang pagsulong at kaunlaran sa loob ng sariling kalinangan, tanggapin mang mayroon sila nito. Sumusulong lamang sila bilang mga manggagawang ginagamit/pinagsasamantalahan ng, at samakatuwid ay sumasalungat laban sa, dambuhalang paglaganap ng Kaburgisan sa kanilang piling. Hindi sila umiiral at sumusulong ayon sa maaaring naririyang nang dinamiko/dinamismo ng kanilang sariling kalinangan at kabuuan. (Marx at Engels 2000, 151)

Alinsunod sa partikular na pagkaunawa ni Salazar ng mga salitang “burgis” at “proletariat,” lumilitaw na hindi posibleng maisalin ang mga salitang ito dahil ang mga tinutukoy ng mga katagang ito na penomenong Europeo ay hindi umiiral sa kontekstong Pilipino. Lumalabas na mas mainam tuloy “ipaliwanag” sa mga talababa ang mga konseptong ito sa mambabasang Pilipino kaysa tuwiran na lamang “isalin.” Kapakipakinabang sa bahaging ito ang pag-iiba ng nakaugat-sa-kulturang “makapal na deskripsyon” (thick description) (Geertz 1973) ni Salazar ng “burgis” at “proletariat” sa isang “manipis na deskripsyon” (thin description) na ginamit ni Engels sa isa sa kanyang mga tala sa edisyong 1888 ng *Manifesto*. Ayon kay Engels:

Tumutukoy ang burgis sa uri ng mga modernong kapitalista, may-ari ng mga kasangkapan ng panlipunang produksyon. Ang proletariat sa uri ng modernong manggagawang sahurang na, sapagkat walang sariling pinagmamay-ariang kasangkapan sa produksyon, ay napipilitang ipagbili ang kanilang lakas-paggawa upang mabuhay.⁶ (Marx at Engels 1969, 98-137)

Pinakamahalaga sa gayon sa paglilinaw ni Engels ng konsepto ng “uri” ang kaugnay na konsepto ng “Eigentums-Verhältnisse” na isinalin ni Salazar bilang “ugnayan ng pagmamay-ari” (Tgn. Marx at Engels 2000, 121 n. 26). Kung ipagpapalagay na puwedeng mabigyan ng “manipis” na depinisyong hindi kontrobersiyal ang mga salitang “may-ari,” “kasangkapan ng panlipunang produksyon,” “lakas paggawa” at “sahurang paggawa,” maaaring mabuo ang kongklusyon na mayroon ngang mga tao sa Pilipinas na “nagmamay-ari ng mga kasangkapan ng panlipunang produksyon” at nag-eempleyo ng “sahurang paggawa,” at gayundin, na mayroon ding mga tao na “walang pinagmamay-ariang kasangkapan sa produksyon” at sa gayo’y nangangailangang maglako ng kanilang kakayahang magtrabaho o “lakas-paggawa” (*Arbeitskraft*, isang mas bagong imbensyong terminolohikal na hindi makikita sa unang edisyon ng *Manifesto*) sa pamilihan ng paggawa upang patuloy na umiral at hindi tuluyang mamatay sa gutom. Maipapaloob sa kategoryang “proletariat” kahit ang mga “sigarera” at “manlulubid” ng ika-19 at ika-20 dantaon na madalas banggitin ni Salazar at tila kumakatawan ng rurok ng “pagka-manggagawa” para sa kanya. Dulot ng paglawak ng pandaigdigang pamilihan at ng historikal na

proseso ng “primitibong akumulasyon” ng sapilitang paghiwalay ng manggagawa sa kanyang kasangkapan ng produksyon, masasabing hindi hungkag sapagkat may tinutukoy na penomeno ang mga “dikultural” na pakahulugan ng “burgis” at “proletariat” sa kontekstong Pilipino. Ito ang dahilan kung bakit ang mga inimbentong salita tulad ng “manggagawa” at “mamumuhunan” mula sa panlipunang lexikon ng maaagang ika-20 dantaon ay madaling natanggap ng mga nagsasalita ng Tagalog. Inilinaw ang prosesong ito ng Marxistang teorista ng pagsasalin na si Otto Kade, “Matatanggap ng lipunan at magiging pangkalahatan ang indibidwal na paglawak ng imbentaryong pangwika na ibinunga ng panlipunang paxis at ng panlipunang code kapag umiiral na ang panlipunang (pampulitika, pang-ekonomiya, panlipunan, pangkultura) na mga batayan at ang kaakibat nitong antas ng panlipunang kaalaman” (Kade 1971, 13-28).⁷ Idiniin niyang may aktibo at hindi maiiwasang papel ang pagsasalin sa prosesong ito ng pagpapalawak at modipikasyon ng umiiral na mga panlipunang lexikon.

Ngunit kailangang idiin na hindi ang posibilidad ng pagbubuo ng ganitong mga uri ng kategorisasyon ang pangunahing punto ng pangangatwiran ni Salazar. Sa katunaya’y pinansin pa nga niya na magkasingkahulugan lamang ang “proletariat” at “uring manggagawa” (Tgn. Marx at Engels 2000, 117 n. 8). Mas tumatampok ang kanyang mga pilosopikal at metodolohikal na pagdududa sa mga “abstrakto” at “nakahiwalay” (sa kultura) na mga konseptong ito sa itinuturing niyang pinakaesensyal na pagkaunawa sa masalimuot at dinamikong kabuuan ng kulturang Pilipino. (Nakadepende ito sa idea ng kung ano nga ang ipinapalagay na “esensiyal” na pagkaunawa.) May agam-agam siya na maaaring maisantabi ng ganitong uri ng pangkalahatang lapit ang pinakamahahalagang salik pangkasaysayan at pangkultura na may sariling bisa sa loob ng kabuuang ito. Lalo’t higit pa, maaaring masangkot ang mananaliksik, malay man o hindi, ng ganitong mga unibersalistang konsepto sa difusyonista at unilinyar na tunguhin ng Eurosentrikong agham panlipunan ng “Kanluran.” Mapapansin ang pagdududa ni Salazar sa pananaw na ang mga “panlabas” na pang-ekonomiyang faktor ang sanhi ng paglitaw ng malaking hukbo ng manggagawang Pilipino na lumilikha sa mga pagawaan ng mga produktong ineeksport sa pandaigdigang pamilihan.

Narito sa gayon ang pinakabuod ng usapin ng “pagka-hindimasasalin.” Itong “pagtutol sa pagsasalin” ay isang pagtutol sa pagpapaloob sa kasaysayang unibersal ng Iba. Isa itong praktika ng pagtutol sa pagsasalin sa gitna mismo ng proseso ng pagsasalin.⁸ Magandang ilustrasyon nito ang mariing pagtanggap ni Salazar sa anumang gamit at kabuluhan ng konsepto ng “pyudalismo” sa pag-unawa ng kasaysayang Pilipino. Gaano man ito ka-interesante, mas maiintindihan sana ang ganitong “panggigiit ng kakanyahang pangkasaysayan” kung dinirekta niya ang kanyang mga puna laban sa Eurosentrisismo sa mga depinisyon nina Marx at Engels ng “pyudalismo,” na makikita halimbawa sa *The German Ideology*, kaysa sa nakakalitong pagtanggap ng aplikasyon ng depinisyon ni Marc Bloch ng “lipunang pyudal” sa kasaysayang pang-ekonomiya ng Pilipinas. (Hindi rin tutukuyin ni Salazar si Bloch bilang pinagmulan ng kanyang depinisyon sa kabila ng napakaraming depinisyon ng “pyudalismo.”) Ipapaliwanag ni Salazar ang “pyudalismo” sa ganitong paraan:

Ang tawag sa lupain o katungkulan ay *feudum*, kung kaya’t ang ugnayan ng naggawad at ginawaran ay piyudal. Ito ang “piyudalismo” na tumutukoy sa mga relasyon – higit sa lahat, pulitiko-militar – ng mga panginoon sa isa’t isa. Ang relasyon naman ng panginoong ginawaran ng lupain (o panginoong may lupa na talaga, tulad ng hari o alin pa mang malaki at nakatataas na pinuno) at ng mga nagbubungkal ng lupa sa kanyang lupain (na maaaring “nakatali” sa lupa o serf, medyo katulad ng ating “aliping sagigilid”) ay tinataguriang “manoryalismo.” Mula ito sa katagang “manor,” ang tirahan o kuta ng panginoon mismo at ng kanyang buong lupaing gawad na naipamahagi niya sa kanyang mga serf. Mangyari pa, nagkakataon na ang isang panginoon ay magkaroon ng maraming manor. Ang manoryalismo at piyudalismo ang siyang bumubuo ng “sistemang piyudal.” (Marx at Engels 2000, 116)

Maaaring pansinin ang pagkakaiba ng depinisyon sa itaas na umaayon kay Bloch sa tipikal na paliwanag ng “pyudalismo” sa literaturang Marxista:

Pormasyong sosyo-ekonomiko, nakabatay ito sa mga ugnayan ng pagmamay-aring pyudal. Sa isang bansa, ang pangunahing

mga kasangkapan sa produksyon ay ang lupa na pagmamay-ari ng mga pandaigdig at ispirital na panginoong pyudal. Sa kabilang banda, ang mga direktang tagapaglikha, ang mga magsasaka na indibidwal na nagtatrabaho sa malaking bahagi ng lupain. Pinalilikha sila ng upang pyudal sa pamamagitan ng di-ekonomikong pagpipilit. Unang lumitaw ang pyudalismo sa pagitan ng ikatlo at ikapitong dantaon sa Asya, at pagkaraan sa Europa. Dumaan ang karamihan ng mga bansa sa daigdig sa ganitong antas ng pag-unlad.⁹ (Wunder 1974, 185)

Sa katunayan, mas may kinalaman ang mga Marxistang elaborasyon ng konsepto ng “pyudalismo” sa tambalang konseptwal na “ugnayan” at “puwersa” ng produksyon kaysa sa kumbinasyon ni Bloch ng “pyudalismo” at “manoryalismo” tulad ng ibinuod ni Salazar sa itaas. Kahit malaki rin ang interes ni Bloch sa mga usapin at metodo ng komparatibong kasaysayan (Bloch 1967), hindi niya sinadyang ilapat ang kanyang konsepto ng “pyudalismo” sa loob ng isang balangkas ng pangkalahatan at unibersalistang kasaysayan tulad ng ipinapalagay sa konseptwalisasyon nina Marx at Engels. Taliwas nito, nakatuon lamang ang kanyang konsepto sa pagpapaliwanag ng pinakamahalagang katangian ng isang katangi-tanging uri ng organisasyong panlipunan sa Europa. Ayon nga kay Bloch, “ang uri ng lipunan na tinawag na pyudalismo ay isinilang sa Europa at bunga ng mga kondisyong natatangi sa lipunang pinagmulan nito” (Wunder 1974, 126).

Ang panawagan ni Salazar laban sa unibersalistang pang-aabuso ng mga konsepto ay magkakaroon lamang ng saysay kung itutuon ito sa mga diumanong hungkag at walang kabuluhang abstraksyon ng mga “pangkalahatang konsepto” sa halip na ilapat ito sa mga konseptong nakatuon sa pagpapaliwanag ng natatanging kaakuhan ng isang penomenong pangkasaysayan tulad ng “pyudalismo” ni Bloch. Totoong matagumpay na napabulaanan ni Salazar na hindi kailanman umiral ang “pyudalismo” ni Bloch sa Pilipinas. Sa gayon, isa itong konseptong “hindi-maisasalin.” Pero mukhang hindi pa rin niya naipapakita ang pagka-hindi-masasalin ng naiibang konseptwalisasyon nina Marx at Engels. Ani Salazar:

Sa katunayan, iba ang ating kaayusang panlipunan at pang-ekonomiya noong ika-16 na dantaon, kung kaya't abusado ang alinmang paghahambing nito sa isang di-umano'y baitang na "piyudal" ng pag-unlad patungo sa alinmang "pormasyon" o kaayusang sosyo-pulitikal. (Marx at Engels 2000, 116)

Kung seryosong pinagtangkaan sana ni Salazar ang isang kritika ng Marxistang konsepto ng "pyudalismo" sa kontekstong Pilipino, maaaring naipakita niya ang sumusunod: (1) Labis itong makitid at nakatali sa partikular sa kondisyong Europeo at sa gayo'y hindi maaaring sumaklaw sa naiibang mga penomeno tulad ng matutuklasan sa Pilipinas; (2) Labis itong pangkalahatan at abstrakto kung kaya't mga hungkag na obserbasyon lamang ang nalilikha nito na wala o katiting lamang ang kabuluhang siyentipiko; (3) Intrinsikong nakabigkis ang ganitong konsepto sa antas ideolohikal sa isang imperyalistiko at Eurosentrikong naratibo ng ebolusyong pangkasaysayan; at, (4) Ang pagsusulat ng alinmang "unibersal na kasaysayang pantao" ay isang imposible at absurdong gawain. (Taliwas sa huling nabanggit, ang unang tatlong puna ay walang taglay na esensiyal na pagtutol sa posibilidad ng pagsusulat ng isang "unibersal na kasaysayan ng sangkatauhan.") Kung pang-aabuso sa mga konsepto at di-lehitimo ang paggamit ng mga makikitid na konsepto bilang pangkalahatang konsepto, mahirap makitang nagkakasala rito si Bloch. Nakalilito man ang pagliko ni Salazar kay Bloch, malinaw ang paninindigan ni Salazar na hindi maaaring maisalin ang kasaysayang Pilipino sa alinmang iskemang unibersalista ng Kanluraning iskolarsip.

Kailangang kilalanin ang positibo at kritikal na hangarin sa likod ng ganitong "pagtutol sa pagsasalin." Gayumpaman, marami ritong makikitang hindi resolbadong usapin sa lapit pangkasaysayan at lapit sa pagsasalin ni Salazar. Kapuri-puri ang pagdidiin sa "makapal na deskripsyon" ng penomenong "pang-ekonomiya" pero nakakaduda kung maaari na lamang isaisantabi ng siyentipikong lapit sa mga penomenong pangkultura, pangkasaysayan, at panlipunan ang mga "maninipis na deskripsyon" (na nahalaw rin mismo sa makapal na deskripsyon) na makapagpapahintulot ng mas pangkalahatan at mas mapaghambing na pag-unawa sa mga lipunang pantao. Ang pagsisikap ni Salazar na pabulaanan ang kabuluhan at pagka-masasalin ng mga konsepto tulad ng

“burgis,” “proletariat” at “pyudalismo” sa pamamagitan ng paglulubog sa mga ito muli sa pinagmulang Kanluraning kultura ay nagpapataw ng interpretasyon sa *Manifesto* na taliwas sa pinagmulan nitong tradisyon ng klasikal na ekonomiyang pampulitika na tumutol na sa paglulubog sa kultura ng mga konseptong pang-ekonomiya kahit noon pang ika-19 dantaon. Mas angkop na lamang sana kung isinalin sa Filipino ni Salazar ang mga mas kalapit niyang mag-isip na manunulat tulad nina Max Weber o kahit si Pierre-Joseph Proudhon kaysa si Marx. Ngunit marahil ay nawalan siya ng pagkakataong makipag-polemiko sa mga Pilipinong Marxista.

Maaaring maikumpara ang paggugumiit ni Salazar sa pagkahindi-mahugot o di-maiiwasang “pagkabaon” (embeddedness) (Polanyi 2001) sa pumapaligid na panlipunang ethos sa mga doktrina ni Gustav Schmoller (1838-1917), lider ng tinatawag na Eskwelahang Historikal sa Ekonomiya ng Alemanya (*Historische Schule der Nationalökonomie*) na namayani sa mga unibersidad ng Alemanya hanggang sa kalagitnaan ng ika-20 dantaon. Hindi makita ni Schmoller ang kaangkupan sa kontekstong Aleman ng larawan ng kapitalismong *laissez-faire* sa mga pangunahing akda ng klasikal na ekonomiyang pampulitika mula kay Adam Smith hanggang kay Marx. Idineklara pa nga niyang patay ang mga kaisipang ito sa bantog na kontrobersya hinggil sa metodo (*Methodenstreit*) noong 1883 laban kay Carl Menger (1841-1921). (Isa itong huli sa mga pangunahing kinatawan ng tinatawag na Eskwelang Austrian sa Ekonomiya.) Ayon kay Schmoller (1998, 163), “pagtakatapos ng pagkamit ng kadakilaan ng luma at abstraktong ekonomiyang pampulitika, nasaid ang batis ng buhay nito, sapagkat nalusaw ang mga resulta nito sa mga labis na abstraktong iskema na tumalikod na sa buong realidad.”¹⁰ Ironikal na halos mabubura at malilimot ang pamanang intelektwal ng Eskwelang Historikal mismo sa mga departamento ng ekonomiks dulot ng lumaganap na hegemonya ng neoklasikal na perspektibang Anglo-Amerikano. Nangyari ito sa kabila ng pamamayani nito sa mga Unibersidad ng Alemanya sa loob ng halos kalahating siglo at ng internasyunal nitong impluwensiya, lalo na sa Japan. Sentral na pananaw ni Schmoller na “ang batayang kondisyon ng makataong kultura, kung saan ang ekonomiya ay isang bahagi, ay isang panrelihiyon at moral na sistema at hindi maaaring maintindihan ang buhay pang-ekonomiya nang walang kaalaman hinggil sa pag-

unlad pangkasaysayan ng tatlong pamantayan: kaugalian, batas, at moralidad” (Shionoya 1995, 60). Binuod ni Heino Heinrich Nau ang pangkalahatang layuning metodolohikal ng “Volkswirtschaftslehre”¹¹ ni Schmoller:

Ang pagbabalangkas ng kasaysayan ng pagbubuo iba’t ibang institusyong pang-ekonomiya (anyo ng organisasyon), ang pag-uuri-uri ng konstelasyong panlipunan ng mga anyong pang-organisasyong ito (estilo ng ekonomiya) sa tiyak na mga sistemang pang-ekonomiya, at panghuli, ang paglalagat ng pangkasaysayang pagkakasunod-sunod ng iba’t ibang sistemang pang-ekonomiya ayon sa mga baitang pang-ekonomiya. Kailangang makita ng ekonomista ang mga likas na naririyang (e.g. heograpiya, antropolohiya at biolohiya) kaugnay ng mga realidad pangkalinangan (e.g., sosyo-istorikal, pulitiko-moral at sikolohikal) ng iba’t ibang panahon.¹² (Nau 1998, 29)

Makikitang makabuluhan pa rin ang ganitong programa ng pananaliksik ng Eskwelang Historikal kung isasantabi lamang ang mga kaduda-duda nitong esensyalismong organisista, paggamit ng mga rasistang konsepto, at kwestyonableng mga teoryang sikolohikal. Ngunit hindi maaaring mangahulugan ang pagkilala sa ekonomiya bilang penomenong nakalubog sa kultura ng simpleng panunumbalik sa posisyon ni Schmoller noong ika-19 dantaon laban sa lahat ng mga pangkasalukuyang teoryang may sakop at layuning pangkalahatan. Hindi na reasonable ang mapagmatigas na purismong metodolohikal laban sa mga imbestigasyon sa mga mas pangkalahatang anyo ng pagkakatulad ng mga penomenong pang-ekonomiya at pangkultura sa interes lamang ng pagpapanatili ng kanilang “kongkretong indibidwalidad.” Ang mungkahi naman ni Salazar na pahalagahan na lamang ang Marxismo para sa pagkiling nito sa mga inaapi at pinagsasamantalahan at para sa kontribusyon nito sa “imbestigasyong panlipunan” ay nagpapakitid ng kaisipan nina Marx at Engels sa isang di-orihinal at nakababagot na moralistikong paninindigan (Marx at Engels 2000, 241). Binabalewala rin nito ang pinakamakabuluhan at matatag na kontribusyon ng Marxismo: ang kritika ng ekonomiyang pampolitika sa edad ng kapital.

May kabuluhan at gamit kapwa ang mga deskripsyong “makapal” at “manipis” ng mga penomenong sosyo-ekonomiko at kultural sa pagpapalalim ng kaalaman at pag-unawa sa lipunan at kultura. Hindi nakakakumbinsi ang absolutong pagtanggap sa manipis na deskripsyon dahil sa pagiging “abstrakto,” “makaisang-panig,” o kaya “hindi pa napapanahon” dahil sa kasalukuyang kakulangan pa ng “makakapal” na deskripsyon. Lalo pa’t kakaharapin ang isang *impasse* na metodolohikal kung igiit na kasangkot ang lahat ng mga manipis na deskripsyon sa unibersalistang Eurosentrikong kasaysayan at rasyonalidad. Kailangang bigyang pagpapahalaga sa puntong ito ang mga lehitimong pagsisikap sa mga agham panlipunan na makabuo ng mga lapit at perspektibang pangkalahatan ngunit anti-difusionista at di-unilinyar. Kawangis ng dalawang uri ng deskripsyon ang “malapot na salin” (thick translation) at “malabnaw na salin” (thin translation) (Appiah 2000, 417-429). Ang isang “malabnaw” na salin ay hindi kinakailangang patampukin ang pagkakaiba ng pinagmulang konteksto ng akda at sa halip ay maaaring magkaroon ng isang tila di-problematiko at madulas na relasyon sa kontekstong tumatanggap. Sa kabilang banda, ang isang “malapot” na salin ay kinakailangang magsikap na maipaabot hangga’t maaari ang orihinal na konteksto ng akdang sinasalin sa tagabasa ng tumatanggap na wika. Kinakailangan nitong magkaroon ng katangian ng “pagsadadayuhan” ng akdang isinalin. Isang halimbawa nitong ikalawang uri ang anotadong salin ni Salazar ng *Manifesto*. Ngunit sa kasong ito, ang “kakapalan” o “kalaputan” ay maaaring hindi gaanong dulot ng “pagtutol” ng teksto sa pagsasalin nito kundi ng “pagtutol” mismo ng tagasalin sa naturang teksto. Tulad ng naganap sa salin ni Salazar kung saan sinadayang binabasag ang tahimik at madulas na daloy ng pagbabasa ng mga “palaaway” na talahuli ni Salazar, maaari itong magkaanyo bilang protesta laban sa pagsasalin habang nagaganap mismo ang pagsasalin.

Anupaman ang mapapansing mga kakulangan o kahinaan ng salin at/o ng lapit sa pagsasalin ni Salazar ng *Manifesto*, hindi dapat maliitin ang pangkasaysayan at pampanitikang kahalagahan nito bilang unang salin ng importanteng akdang ito mula Aleman patungong Filipino. Nararapat lamang gumawa ang mga susunod na tagasalin sa wikang Filipino ng *Manifesto* at iba pang mga akda nina Marx at Engels ng mas malaliman pang pag-aaral ng mapanghawang pagsisikap ni

Salazar. Iminumungkahi rin na maaaring maging batayan ng susunod na mga salin ng *Manifesto* ang kritikal na paggamit at pagsangguni sa Leseausgabe (1995) ni Kuczynski upang mapakinabangan ang pinakahuling produkto ng maingat at masinsin na pilolohikal at pangkasaysayang pananaliksik.

Tala

(ENDNOTES)

- 1 Sa kabila nito’y may ilan na ring makikinis at mahuhusay na salin sa wikang Filipino mula sa ginabayan ni Engels na bersiyong Ingles (1888). Itong bersiyong Ingles rin, kasama ang Olandes, ang magiging batayan ng pagsasalin ng Partai Komunis Indonesia (PKI) sa dokumentong ito noong 1948.
- 2 Karl Marx at Friedrich Engels, Manifesto ng Partido Komunista. Salin sa Filipino mula Aleman ni Zeus A. Salazar (Quezon City: Bagong Kasaysayan, 2000). (302 pah.)
- 3 “Geht man von einem alltagssprachlichen und –sachlichen Verständnis der Funktion der Übersetzer aus, nämlich das, was in einer Sprache gesagt ist, Lesern in einer anderen Sprache zu vermitteln, so kann diese Funktion oft nur durch den Einsatz kommentierender Übersetzungsverfahren erfüllt werden, mit denen insbesondere im Fall von 1:0-Entsprechungen (Lücken) oder 1: Teil-Entsprechungen das, was zunächst nicht oder unzulänglich übersetzt werden kann, recht eigentlich übersetzbar gemacht wird.”
- 4 Tgn. Entri hingil sa “Kultur, Kulturphilosophie” (Ritter & Gründer 1971, 1318-1319). Tgn. din ang entri hingil sa “Zivilisation, Kultur” (Brunner et al. 1973).
- 5 Tala ng tagasaling si Holger Fliessbach (Huntington 1996).
- 6 “By bourgeoisie is meant the class of modern capitalists, owners of the means of social production and employers of wage labour. By proletariat, the class of modern wage labourers who, having no means of production of their own, are reduced to selling their labour power in order to live”.
- 7 “Die von der gesellschaftlichen Praxis und vom gesellschaftlichen Kode ‚Sprache‘ her motivierte individuelle Erweiterung des

sprachlichen Inventars wird gesellschaftlich akzeptiert und verallgemeinert, wenn dafür die gesellschaftlichen (politischen, ökonomischen, sozialen, kulturellen) Voraussetzungen und der damit verbundene Grad der gesellschaftlichen Erkenntnis (Entwicklung der Wissenschaft) gegeben sind.”

- 8 Iba ito sa tinatawag ni Venuti (1992, 5) na “resistant translation strategy.”
- 9 “Sozialökonomische Gesellschaftsformation, deren Grundlage die feudalen Eigentumsverhältnisse bilden. Hauptproduktionsmittel ist der Grund und Boden, der Eigentum der weltlichen und geistlichen Feudalherren ist, während die unmittelbaren Produzenten, die Bauern, den entscheidenden Anteil des Bodens mit eigenen Produktionsinstrumenten selbstständig bewirtschaften und durch außerökonomischen Zwang zur Leistung der Feudalrente veranlaßt werden. Der F. entstand zwischen dem 3. und 7. Jh., zuerst in einzelnen Gebieten Asiens, dann Europas; die meisten Länder der Welt sind durch diese Entwicklungsstufe gegangen.”
- 10 “Nachdem die ältere abstrakte Nationalökonomie Großes geschaffen, versiegte der Born ihrer Lebenskraft, weil sie ihre Resultate zu sehr zu abstrakten Schemen verflüchtigte, die aller Wirklichkeit entbehrten.”
- 11 “In der Volkswirtschaftslehre oder Nationalökonomie sollte sich ein ‚socialtheoretisches Grunddogma‘ mit einem ‚socialpraktischen Postulat‘ zu einer Wissenschaft verbinden, die Normen zur Gestaltung des Wirtschaftslebens aufstellte, um den Besonderheiten der kulturellen Individualität eines Volkes oder einer Nation gerecht werden zu können. “Heino Heinrich Nau, “Politisches Ethos und sozialökonomisches Telos. Gustav Schmollers Konzept einer historisch-ethischen Nationalökonomie als Kulturwissenschaft” (Schmoller 1998, 19).

- 12 “Die Entstehungsgeschichte verschiedener ökonomischer Institutionen (Organisationsformen) zu skizzieren, die gesellschaftliche Konstellation dieser Organisationsformen in bestimmten Wirtschaftsordnungen zu typologisieren (Wirtschaftsstile), und schließlich die historische Aufeinanderfolge verschiedener Wirtschaftsordnungen in Wirtschaftsstufen darzulegen. Der Ökonom mußte hierbei die natürlichen – d.h. geographische, anthropologische und biologische – im Zusammenhang mit den kulturellen – d.h. gesellschaftshistorischen, politisch-moralischen und psychologischen – Gegebenheiten verschiedener Epochen sehen.”

Sanggunian

- Appiah, Kwame Anthony. 2000. Thick translation. Sa *Translation studies reader*, 417- 29. London: Routledge.
- Bloch, Marc. 1967. *Land and work in medieval Europe: Selected papers*. Berkeley: University of California Press.
- Geertz, Clifford. 1973. *The interpretation of cultures*. New York: Basic Books.
- Harvey, David. 2001. *Spaces of capital: Towards a critical geography*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Huntington, Samuel P. 1996. *Kampf der Kulturen: Die Neugestaltung der Weltpolitik im 21. Jahrhundert*, tagasalin Holger Fliessbach. New York: Simon and Schuster.
- Kade, Otto. 1971. Das Problem der Übersetzbarkeit aus der Sicht der marxistisch leninistischen Erkenntnistheorie. Nasa *Linguistische Arbeitsberichte*, 13-28. Leipzig: Universität/Sektion TAS.

- Koller, Werner. 2001. *Einführung in die Übersetzungswissenschaft*. Wiebelsheim: Quelle and Meyer.
- Kuczynski, Thomas. 1995. *Das kommunistische Manifest von Karl Marx und Friedrich Engels: Von der Erstausgabe zur Lesausgabe*. Trier: Karl-Marx-Haus.
- Markus, Gyorgy. 1986. *Language and production: A critique of the paradigms*. *Boston Studies in the Philosophy of Science* 96. Boston: D. Reidel Publishing Co.
- Marx, Karl at Friedrich Engels. 1969. *Manifesto of the Communist Party*. *Sa Marx/ Engels selected works*, 1: 98-137. Moscow: Progress Publishers.
- Marx, Karl at Friedrich Engels. 2000. *Manifesto ng Partido Komunista, tagasalin Zeus Salazar*. Quezon City: Bagong Kasaysayan.
- Nau, Heino Heinrich. 1998. Politisches Ethos sozialökonomisches Telos: Gustav Schmollers und das Konzept einer historisch-ethischen Nationalökonomie als Kulturwissenschaft. *Sa Gustav Schmoller: Historisch-ethische Nationalökonomie als Kulturwissenschaft; Ausgewählte methodologische Schriften (Beiträge zur Geschichte der deutschsprachigen Ökonomie 11)*, pat. Heino Heinrich Nau, 9-65. Marburg: Metropolis.
- Panganiban, J. V. 1972. *Diksyunaryo-Tesaurus Pilipino-Ingles*. Quezon City: Manlapaz Publishing Co.
- Ritter, Joachim at Karlfried Gründer (mga pat.). 1971. *Historisches Wörterbuch der Philosophie*. Vol. 4: I-K. Basel and Stuttgart: Schwabe & Co. Verlag.
- Salazar, Zeus A. 2000. Pangkalahatang tala ng tagapagsalin. *Sa Manifesto ng Partido Komunista*. Karl Marx and Friedrich Engels, 149-276. Quezon City: Bagong Kasaysayan.
- Schmoller, Gustav. 1998. *Historisch-ethische Nationalökonomie als*

Kulturwissenschaft; Ausgewählte methodologische Schriften (Beiträge zur Geschichte der deutschsprachigen Ökonomie 11), pat. Heino Heinrich Nau. Marburg: Metropolis Verlag.

- Shionoya, Yuichi. 1995. A methodological appraisal of Schmoller's research program. Sa *The theory of ethical economy in the historical school: Wilhelm Roscher, Marcus von Stein, Gustav Schmoller, William Dilthey, and contemporary theory*, pat. Peter Koslowski, 57-78. Berlin: Springer.
- Sombart, Werner. 1997. *The Jews and modern capitalism*. New Brunswick: Transaction Books.
- Sperl, Richard. 2004. Die editorische documentation von übersetzungen in der MarxEngels-Gesamtausgabe (2000). Sa *Edition auf hohem niveau: Zu den Grundsätzen der Marx-Engels-Ausgabe (MEGA)*, 178-179. Hamburg: Argument.
- Weber, Max. 2001. *The Protestant ethic and the spirit of capitalism*. New York: Routledge.
- Wunder, Heide. 1974. *Feudalismus: Zehn aufsätze*. München: Nymphenburger Verlagshandlung.